

© С. А. СКОРИЙ* 2023

РАННЬОСКІФСЬКІ НАКОНЕЧНИКИ СПИСІВ ІЗ ГОФРОВАНОЮ ВТУЛКОЮ

Статтю присвячено невеликій, але цікавій групі скіфських залізних наконечників списів, що мають на втулці гофрування у вигляді вузьких горизонтальних валиків. Наведено список таких знахідок, що дало змогу окреслити територію, де вони трапляються (український Лисостеп) та час їх побутування (VII—VI ст. до н.е.). Призначення вказаної особливості на списках суто утилітарне: для надійного закріплення на кінці втулки якогось бунчука, штандарта, прообраза прапора майбутнього.

К л ю ч о в і с л о в а: український Лисостеп, скіфський період, наконечники списів, показники соціального і військового статусу, скіфські походи на Схід.

Списи у скіфській паноплії були другим за популярністю видом озброєння після лука та стріла і першим — у колі зброї ближнього бою (Мелюкова 1964, с. 35). Це добре підтверджують численні знахідки у похованнях насамперед Європейської Скіфії, залізних/сталевих наконечників списів, найчастіше у комплексі з підтоками (або — втоками), які вінчали край держака. При цьому, на відміну від інших племен скіфського світу Євразії, наприклад савроматів Поволжя й Приуралля (Смирнов 1961, с. 70-71; Хазанов 1971, с. 45; Васильев 2001, с. 18; Соколов 2010, с. 68-72; Моисеев, Буданов 2019) або саків Центральної Азії (Іванов 2007; 2018; Чомбаев 2013), у скіфському середовищі списи використовували як рядові воїни, так і знать. У військовій справі згаданого більш східного кочового населення вони не мали такого поширення (посідали третє місце після луків-стріл і мечів-кинджалів) і, на думку окремих авторів, були приналежністю лише знатних воїнів, тобто статусним маркером (Соколов 2010, с. 68-72).

Ми не маємо нині точних відомостей про кількість наконечників списів, знайдених насамперед у степовій зоні Північного Причорномор'я, а також лісостеповій території Півдня Східної Європи. Зазначу лише, що наприкінці 1950-х рр. А. І. Мелюковій було відомо до 500 екземплярів зі скіфських степових курганів (Мелюкова 1964, с. 34). У роботах Є. В. Черненка 1980-х рр. фігурують дані про знахідки близько 1000 наконечників списів та дротиків приблизно в 600 похованнях (Черненко 1984а, с. 231; 1988, с. 8). Децю пізніше мова йде вже про більше ніж 1000 знайдених списів (Черненко 1991, с. 132; Грицюк 2009, с. 63). Зрозуміло, що на сьогодні можна припускати ще більше знахідок залишків списів.

Таке широке використання цього виду озброєння ближнього бою можна пояснити кількома моментами: 1) відносною простотою виготовлення списа; 2) незначною кількістю необхідного для цього металу (і в першому, і в другому випадку, порівняно, наприклад, із виготовленням меча чи кинджала); 3) функціональними якостями списа: ця зброя ближнього бою, маючи відповідні вражальні властивості, все ж таки дозволяла скіфському воїнові зберігати певну дистанцію відносно супротивника.

У зброєзнавстві скіфської доби списам приділялася належна увага. Це стосується не лише наукових статей, а й розділів у цілій низці монографій і дисертаційних досліджень (з останніх: Ворошилов 2007; Янгулов 2008). Найжиттєздатнішою виявилася типологія основних елементів списів — наконечників, запропонована А. І. Мелюковою у відомій монографії про скіфську зброю в 1960-х рр., і до сьогодні вона залишається найпопулярнішою. Згідно з нею, усі наконечники списів поділяються на дві основні групи: 1) із лавролистим (листокподібним) та 2) гостролистим пером. Інші деталі, що дозволяють визначати всередині зазначених груп типи й варіанти, є вторинними (Мелюкова 1964, с. 35-45).

* СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-7842-890X, idanfirs@ukr.net

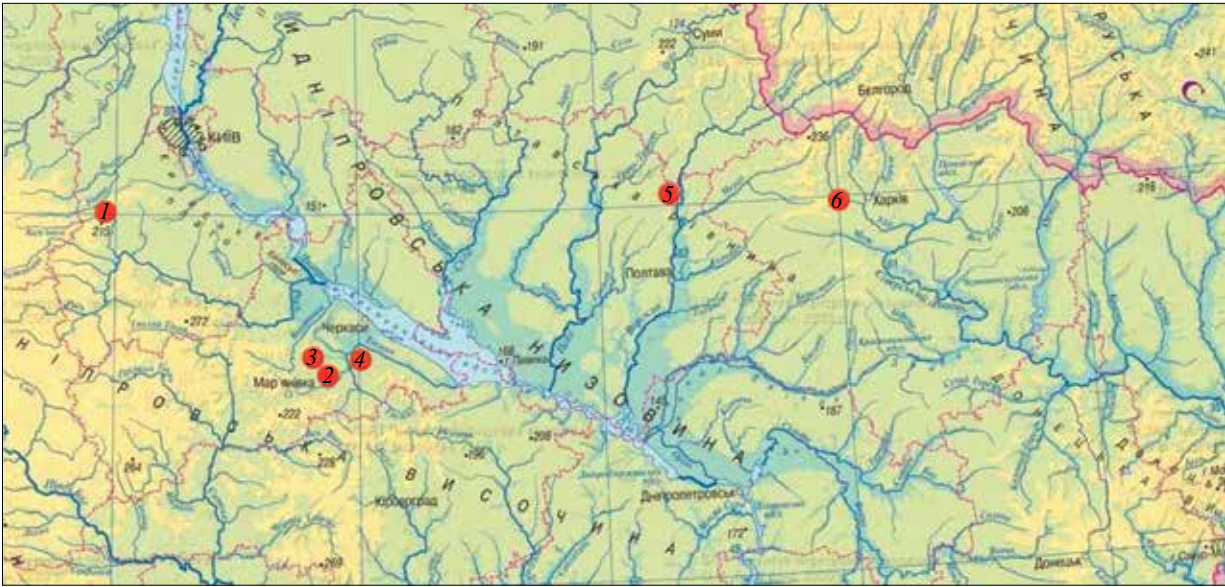

Рис. 1. Схема розповсюдження залізних наконечників скіфських списів із гофрованою втулкою на теренах українського Лісостепу: 1 — с. Мала Офірна (Київське Подніпров'я, за Петровська 1968); 2 — с. Журівка, курган № 406 (басейн Тясмину, за: Ильинская 1975); 3 — с. Матусів, курган Реп'яхувата Могила, поховання № 2 (басейн Тясмину, за: Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980); 4 — с. Макіївка, курган № 453 (басейн Тясмину, за: Ильинская 1975); 5 — с. Більськ, ур. Скоробор, курган № 127, поховання № 2 (басейн Ворскли, за: Скорый, Окатенко, Зимовец 2020); 6 — смт Караван, курган № 2 (басейн Сіверського Дінця, за: Окатенко 2013)

Fig. 1. Distribution chart of Scythian iron spears-points with corrugated stem in the Ukrainian forest-steppe: 1 — Mala Ofirna village (Kyiv Dnipro River region, after: Петровська 1968); 2 — Zhurivka village, mound no. 406 (Tiasmyn River basin, after: Ильинская 1975); 3 — Matusiv village, mound Rep'iahuvata Mohyla, grave no. 2 (Tiasmyn River basin, after: Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980); 4 — Makiiivka, mound no. 453 (Tiasmyn River basin, after: Ильинская 1975); 5 — Bilsk village, Skorobir tract, mound no. 127, grave no. 2 (Vorskla River basin, after: Скорый, Окатенко, Зимовец 2020); 6 — Karavan village, mound no. 2 (Siverskyi Donets River basin, after: Окатенко 2013)

Втулки наконечників зазвичай мають вигляд трубок близьких до конічної форми, тобто звужуються до пера. Іноді вони мають незаварений ковальський повздовжній роз'єм різної довжини. Щоб верхня частина втулки списа не розходилася, на ній часто закріплювалося кільце. Украй рідко у верхній частині втулок трапляється отвір для додаткового закріплення наконечника списа на держаку (Мелюкова 1964, с. 36, табл. 12—14).

Наконечники списів, що мають колочі вістря, у звичайній ситуації покривалися чохлам, щоб не завдати травми воїнові чи коню. Про наявність чохла свідчать залишки органіки, наявної на поверхні наконечників (шкіри, грубої тканини, дерева або кори), в окремих випадках — металеві наконечники від таких чохлам (Мелюкова 1964, с. 43). На списах вони закріплювалися за допомогою шкіряних ремінців або мотузок із металевими ворворками, що стягують чохла в тому місці, де втулка переходить у вістря наконечника (Бессонова, Скорый 1986, с. 167).

Варто зауважити, що до певної пори побутувала думка, що довжина скіфських списів коливалася від 1,75 м до 2,20 м (Мелюкова 1964,

с. 43). Вона ґрунтувалася на вимірах від вістря наконечника до кінця втулки списа (оскільки самі дерев'яні держакі списів зотлівають). Однак згодом з'ясувалося, що у скіфів, принаймні у IV ст. н. е., існували списи набагато більшої, ніж вважалося раніше, довжини, — до 3,0 м і більше, тобто, по суті, це були штурмові списи-піки (Черненко 1984а; Ворошилов 2004), мабуть, подібні до тих, що притаманні пізнішому, сарматському часу.

З огляду на сказане, складається враження, що скіфські списи та їхні металеві наконечники вивчені вже досить добре і навряд чи існує якийсь із аспектів їх дослідження, що заслуговує на додаткову увагу та пояснення.

Проте, на мою думку, деякі наконечники списів мають одну особливість, яка досі не була переконливо пояснена бодай на рівні версії, хоч її помічено вже досить давно. Ідеться про поперечні вузькі валики, розташовані на верхньому кінці втулки наконечника списа. Їх кількість коливається приблизно від 4 до 11. Іноді ці валики розташовані впритул один до одного, але частіше становлять дві групи, і між ними існує розрив. Називають цю особливість по-різному: рифленням втулки (Мелюкова 1964, с. 36;

Скорый, Окатенко, Зимовец 2020, с. 133, рис. 12: 2), поперечними (Ильинская 1975, с. 102) або рельєфними (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 42) рубчиками, рельєфними валиками (Черненко 1984b, с. 45).

Уперше про них як дуже рідкісну ознаку написала ще А. І. Мелюкова, якій було відомо лише 5 таких випадків (Мелюкова 1964, с. 36). Певну увагу приділив указаній особливості Є. В. Черненко, навівши зображення кількох таких наконечників (Черненко 1984b, с. 43, 45, с. 44, рис. 25: 1, 3—4). Однак ні в першому, ні в другому випадку жодних міркувань про призначення цих поперечних валиків на втулці наконечників списів висловлено не було. Вважаю, що цю деталь на втулках правильно називати гофруванням.

Наконечників списів скіфської епохи з таким оформленням кінця втулки достеменно відомо поки що небагато. Їхній ареал також обмежений, як, утім, і час побутування. Наведу перелік наконечників списів із гофрованою втулкою, відомих у пам'ятках Півдня Східної Європи (рис. 1).

Дніпровське Лісостепове Правобережжя

1) *с. Мала Офірна* Фастівського р-ну Київської обл. *Київське Подніпров'я*. Курган. Поховання скіфської знаті. Пограбовано. Останки кількох похованих.

Серед численних знахідок (посуд, озброєння, предмети кінського спорядження, прикраси) — спис із лавролистим наконечником, на пері якого добре виділене ребро жорсткості, а втулка покрита гофруванням: 7 валиків, поряд один з одним, без розриву (Петровська 1968, с. 168, рис. 4: 1).

Загальна довжина наконечника 34 см (рис. 2: 1).

Дата: VII — початок VI ст. до н.е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 141).

2) *с. Журівка* Шполянського р-ну Черкаської обл. *Басейн р. Тясмин*. Курган 406.

Поховальна пам'ятка скіфської еліти (висота кургану 8,0 м). Величезна дерев'яна гробниця в ямі зі слідами горіння. Пограбована в давнину. На підлозі — людські кістки та різноманітні предмети (озброєння, предмети кінського спорядження, посуд, культове приладдя, прикраси), судячи з яких, крім чоловіка-воїна, у могилі було жіноче поховання.

Серед численних збережених речей — 2 залізні наконечники списа з лавролистим пером, ребром жорсткості та гофрованими втулками. На кожній втулці по 7 валиків. На одному наконечнику — 3 знизу, потім розрив і ще 4. На ін-

шому екземплярі — 4 валики знизу, потім розрив та 3 валики зверху (рис. 2: 2—3). Загальна довжина наконечників близько 26 см (Ильинская 1975, с. 22-23, табл. VIII—IX, X: 1).

Дата: *перша половина VI ст. до н. е.* (Ильинская 1975, с. 59-60), *друга половина VII ст. до н. е.* (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 162-163).

3) *с. Матусів* Шполянського р-ну Черкаської обл. *Басейн р. Тясмин*. Курган Реп'яхувата Могила, гробниця 2.

Поховання представника скіфської еліти в супроводі підлітка. Могила пограбована в давнину. Серед різноманітних та численних знахідок (предмети озброєння, кінського спорядження, культу, прикраси, посуд) — залізний наконечник списа з подовженим лавролистим пером, ребром жорсткості на пері та гофрованою у верхній частині втулкою: 11 валиків, 4 знизу, потім зверху. Загальна довжина наконечника 36 см (рис. 2: 4). (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 42, рис. 11: 3, с. 44, рис. 12: 4).

Дата: *кінець (друга половина) VII — початок (перша половина) VI ст. до н. е.*

За Г. Т. Ковпаненко, С. С. Безсоновою, С. А. Скорим, друга половина VII ст. до н. е., не пізніше початку VI ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 153), за М. М. Дараган, не пізніше межі VII—VI ст. до н. е., «... у межах VI ст. до н. е. місця для нього немає» (Дараган 2010, с. 175-197, рис. 2—3; 2016 с. 71), за Д. С. Гречко, перші два десятиліття VI ст. до н. е. (Гречко 2012, с. 77-79, рис. 2).

4) *с. Макіївка* Смілянського р-ну Черкаської обл. *Басейн р. Тясмин*. Курган 453.

Поховання воїна. Пограбовано в давнину. Серед знахідок, що збереглися (ліпний посуд, кінське спорядження), був великий лавролистий наконечник списа із добре виділеним ребром жорсткості на пері й гофрованою втулкою: 11 валиків упритул один до одного, без розриву (Ильинская 1975, табл. XVII: 1). Загальна довжина наконечника 51 см (рис. 2: 5).

Дата кургану: за Л. К. Галаніною, перша половина VI ст. до н. е. (Галаніна 1977, с. 19), за Г. Т. Ковпаненко, С. С. Безсоновою, С. А. Скорим, друга половина VII ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 219, 295).

Дніпровське Лісостепове Лівобережжя

5) *с. Більськ*, уроч. Скоробір, курганий могильник на захід від Більського городища, Котелевський р-н Полтавської обл. *Басейн р. Ворскла*.

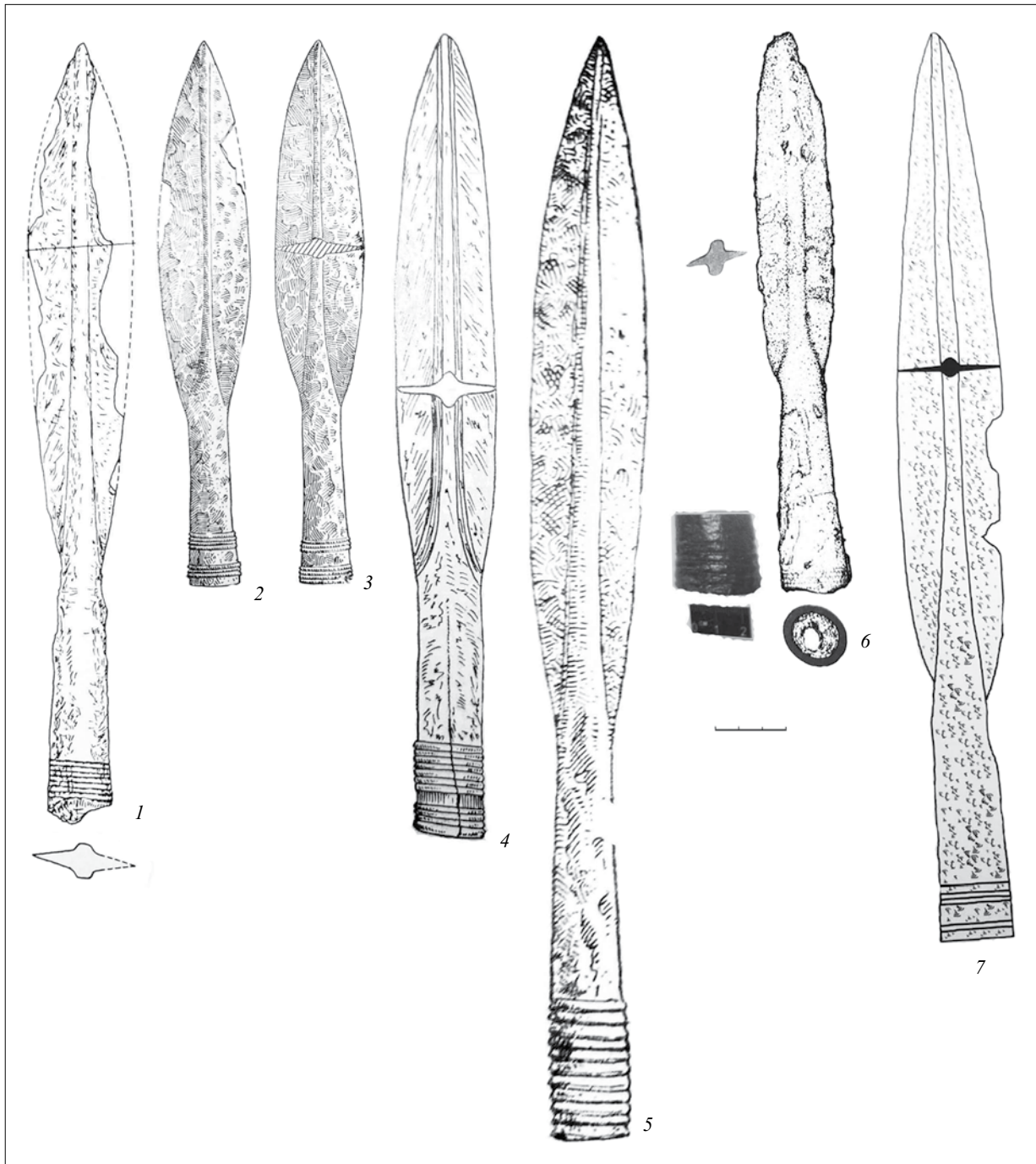

Рис. 2. Скіфські залізні наконечники списів із поховань на теренах українського Лісостепу: 1 — с. Мала Офірна (Київське Подніпров'я, за Петровська 1968); 2—3 — с. Журівка, курган № 406 (басейн Тясмину, за: Ильинская 1975); 4 — с. Матусів, курган Реп'яхувата Могила, поховання № 2 (басейн Тясмину, за: Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980); 5 — с. Макіївка, курган № 453 (басейн Тясмину, за: Ильинская 1975); 6 — с. Більськ, ур. Скоробор, курган № 127, поховання № 2 (басейн Ворскли, за: Скорый, Окатенко, Зимовец 2020); 7 — смт Караван, курган № 2 (басейн Сіверського Дінця, за: Окатенко 2013)

Fig. 2. Scythian iron spear-heads from graves at the territory of Ukrainian forest-steppe: 1 — Mala Ofirna village (Kyiv Dnipro River region, after: Петровська 1968); 2—3 — Zhurivka village, mound no. 406 (Tiasmyn River basin, after: Ильинская 1975); 4 — Matusiv village, mound Rep'iahuvata Mohyla, grave no. 2 (Tiasmyn River basin, after: Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980); 5 — Makiiivka, mound no. 453 (Tiasmyn River basin, after: Ильинская 1975); 6 — Bilsk village, Skorobir tract, mound no. 127, grave no. 2 (Vorskla River basin, after: Скорый, Окатенко, Зимовец 2020); 7 — Karavan village, mound no. 2 (Siverskyi Donets River basin, after: Окатенко 2013)

Група 8-е поле, курган 127, поховання 1. Поховання воїна у невеликому кургані. Не пограбовано, але інвентар порушений плугом під

час оранки. Серед предметів озброєння (кинжал-акінак із бутероллю від піхв у вигляді голови хижого птаха, бойова сокира, кілька на-

конечників стріл) знайдено залізний наконечник списа з лавролистим пером та гофрованою втулкою (6 валиків упритул один до одного). Валики гофрування були зафіксовані після очищення наконечника (Скорый, Окатенко, Зимовец 2020, с. 24-42, рис. 21—24). Загальна довжина наконечника 25 см (рис. 2: 6).

За низкою ознак (бутероль, залізний ніж при акінаці, наконечник списа з гофрованою втулкою) це поховання, безсумнівно, подібне до чоловічого поховання з гробниці 2 Реп'яхуватої Могили і, найімовірніше, є абсолютно синхронним йому.

Дата: кінець VII — початок VI ст. до н. е., скоріше кінець VII ст. до н. е. (Скорый, Окатенко, Зимовец 2020, с. 42).

6) *сmt Караван* поблизу м. Люботин Харківської обл. *Басейн Сіверського Дінця*. Курган 2.

Пограбований у давнину і в пізній час. У кургані, що належав представнику ранньоскіфської еліти, учасникові передньоазійських походів, разом із численними різноманітними предметами знайдено залізний наконечник списа з лавролистим пером і добре вираженим ребром жорсткості. У верхній частині втулки проглядаються чотири рельєфні деформовані валики, що примикають один до одного та утворюють гофрування. Їх стало видно лише після реставрації наконечника списа. З одного боку втулки по всій довжині до початку пера видно несклепаний вертикальний шов. Загальна довжина наконечника списа — 31 см (рис. 2: 7) (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 79, 206, рис. 59: 1; Окатенко 2013, рис. 82: 1).

Дата поховання в кургані 2 — кінець VII — початок VI ст. до н. е.

Можна припустити, що ця ознака вкрай рідко трапляється на втулках наконечників скіфських списів. Це певною мірою зумовлено тим, що, з одного боку, залізо в похованнях здебільшого погано зберігається і зброя руйнується, а з іншого — наконечники часто не очищаються або не реставруються належним чином.

Зауважу, що останнім часом гофрування на двох не так давно знайдених наконечниках списів стало відомо саме завдяки реставрації зброї. Проте навіть при такому припущенні наконечників списів із указаною рисою на втулці дуже мало на тлі загальної їх величезної кількості.

Відзначу кілька моментів:

1) Наконечники списів із «гофрованими» втулками відомі нині тільки на території *україн-*

ського Лісостепу — як на Правобережжі, так і на Лівобережжі. Не зафіксовані вони поки що у степових регіонах Північного Причорномор'я, зокрема і в Криму. Невідомі такі наконечники списів також на Кавказі, де скіфські старожитності представлені дуже виразно (Прикубання, Ставропілля, Центральний Кавказ) і в Закавказзі. Не увінчалися успіхом пошуки вказаної особливості і на втулках наконечників списів у племен і народів держав Передньої (Західної) Азії часу здійснення передньоазійських скіфських походів, насамперед Урарту, Ассирії, Мідії, Вавилону тощо.

Варто також зазначити, що вказана деталь на втулках наконечників списів не траплялася в озброєнні споріднених із культурою скіфів степових кочових племен — савроматів Поволжя та Приуралля, саків Центральної Азії, а також інших кочовиків Великого поясу євразійського Степу. Додамо, що, судячи з археологічних джерел, ці особливості не властиві й сарматським списам пізнішого часу. Нема їх і в образотворчому мистецтві, де відтворюються сарматські воїни.

2) Усі згадані наконечники списів належать до келермеського часу чи, точніше — завершальної фази або фіналу *передньоазійських скіфських походів, тобто до другої половини — кінця VII — початку VI ст. до н. е.*

При безперечній типологічній схожості наконечники відрізняються за розмірами: три з них мають довжину 25—26 см, ще три — 31—36 см і, нарешті, один (Макіївка) має особливу довжину — 51 см.

Така відмінність у розмірах може бути певним аргументом на користь того, що наконечники списів робилися на замовлення, виходячи з фізичних даних того чи іншого воїна. Не можна виключати й того, що наконечники з гофрованою втулкою виготовляла якась одна ковальська майстерня, яка працювала в лісостеповому ареалі.

Однак торкнемося питання про призначення гофрування на втулках наконечників скіфських списів, адже випадковість тут виключена, тим більше що нанесення такого гофрування на втулку списа вимагало застосування особливої техніки. Вважаю, що така особливість навряд чи мала декоративний характер: наявність її на самому кінці списа, на невеликій ділянці втулки не дозволяла візуально оглядати гофрування, а отже, сприймати його як прикрасу списа явно не варто.

З цієї причини, на мою думку, зазначені валики мали суто утилітарне призначення — застосовувалися для надійного закріплення на кінці втулки наконечника списа якоїсь підвіски, наприклад кінського хвоста або іншого аксесуара, за допомогою тонкої мотузки або шкіряного ремінця. У цьому випадку спис, окрім своїх бойових властивостей зброї ближнього бою, набував значення бунчука, штандарта, прообразу прапора.

Тим часом зауважу, що на відомих зображеннях озброєних скіфських воїнів (ідеться насамперед про витвори еллінської торевтики, щонайменше — різьблена кістка, вазопис, монументальне скіфське мистецтво) списи-бунчуки не представлені, що, зрозуміло, зовсім не свідчить про те, що таких не існувало. До речі, усі ці зображення належать, як правило, до V—IV ст. до н. е., тобто до часу, коли раніше засвідчена археологічно вказана особливість (гофрування) на втулках наконечників списів цієї пори вже невідома.

У контексті порушеної проблематики, мабуть, варто зауважити, що на деяких графічних реконструкціях зовнішнього вигляду скіфських воїнів, до складу озброєння яких входять списи, відтворюються підвіски у вигляді кінських хвостів (і не тільки!), прикріплені до втулок наконечників списів. Насамперед варто згадати кілька графічних малюнків відомого фахівця в галузі вивчення стародавньої зброї Сходу М. В. Горелика, які наведені в працях скіфологів (Черненко 1981, с. 136, рис. 95, с. 139, рис. 97; Cernenko, Gorelik 1983, III. D) (рис. 3), реконструкції художника А. Куркіна (Грицюк 2009, Д.6) (рис. 4: 1). Іноді в реконструкціях, розміщених, щоправда, у художніх творах, на втулках списів скіфів зображено скальпи ворогів (Грицюк 2009, мал. Д2) (рис. 4: 2). При цьому реконструктори посилаються на предмети озброєння зі скіфських поховань V—IV ст. до н. е., а не більш ранніх пам'яток.

Тим часом сама ідея використання списа як певного прообразу штандарта, прапора з'явилася, мабуть, дуже давно насамперед у середовищі кочових племен середньої бронзи Центральної Азії (Алтай, Західний Сибір, Казахстан) приблизно з середини — другої половини II тис. до н. е. Висловлено припущення, що це явище склалося в населення сеймінсько-турбінської культурної спільності. На бронзових наконечниках списів тут уперше зафіксовано вушка для закріплення в них різних підві-

сок (Худяков, Белинская 2010, с. 49, 51, рис. 1: 2—3, с. 52, рис. 2: 3, 7), якими могли бути кінські чи вовчі хвости, значки та інші аксесуари.

Примітно, що на багатьох бронзових екземплярах наконечників списів, які належать до цієї епохи, поряд із петельками, біля кінця втулки є вузькі горизонтальні валики (Худяков, Белинская 2010, с. 51, рис. 1: 3—5, с. 52, рис. 2). Як уважають окремі дослідники, вони поряд із петельками також могли слугувати для міцності закріплення бунчуків або значків (Молодін, Нескоров 2010, рис. 1—6). Таким чином, запропонована мною версія пояснення наявності гофрування на втулках окремих наконечників списів ранньоскіфського часу, схоже, підтверджується матеріалами пам'яток степових кочовиків уже *бронзового віку*¹.

Найпевніше, функціонально відповідає цій особливості ранньоскіфських наконечників списів пара отворів невеликого діаметра в нижній частині пера на цілій низці списів передскіфського часу. Ідеться, зокрема, про старожитності т. зв. новочеркаської групи пам'яток, яку багато дослідників співвідносять з історичними кіммерійцями. Такі наконечники представлені в досить широкому географічному ареалі: українському Лісостепу, Дніпровському Правобережжі та Лівобережжі (Ковпаненко 1962, с. 69, рис. 2: 3—4; Кулатова 1990, с. 3, рис. 1), прикордонні Правобережного Лісостепу та Степу (Скорый, Орлик 2017, с. 359, рис. 6—7), території Молдови й Середнього Придністров'я (Тереножкин 1976, с. 98, рис. 61: 1—3; Крушельницька 1985, с. 76 рис. 23: 12; Бандрівський 2014, с. 216, рис. 95: 6), Північному Кавказі (Лесков,

¹ М. М. Дараган гофрування на втулках наконечників архаїчних скіфських списів без жодної аргументації вважає «імітацією кільцевої обмотки» (Дараган 2011, с. 584). Мабуть, ця теза дослідниці базується на аналогії з оформленням руків'їв окремих мечів передскіфського часу, наприклад зброї з Суботівського городища. Там дійсно на бронзовій литій ручці наявна імітація спіралеподібної обмотки (Тереножкин 1976, с. 82, 84-85, рис. 49: 1, рис. 50: 1). Між іншим, така імітація зрозуміла, оскільки залишки обмотки, зокрема шкіряної, насправді відомі та зафіксовані на ручках окремих мечів доби раннього заліза, у тому числі скіфського часу (Скорый, Сидоренко 2015). Але вважати, що наконечники списів закріплялися на держаках за допомогою якоїсь обмотки немає підстав: для цього вони мали втулки. Гофрування на втулках наконечників списів у гальштатських пам'ятках другої половини VII ст. до н. е. на території Словенії (Дараган 2011, с. 629) не є свідченням західного впливу на появу цієї особливості на ранньоскіфських списах. Як уже підкреслювалося, ця традиція існувала у степовому кочовому світі вже в добу бронзи.

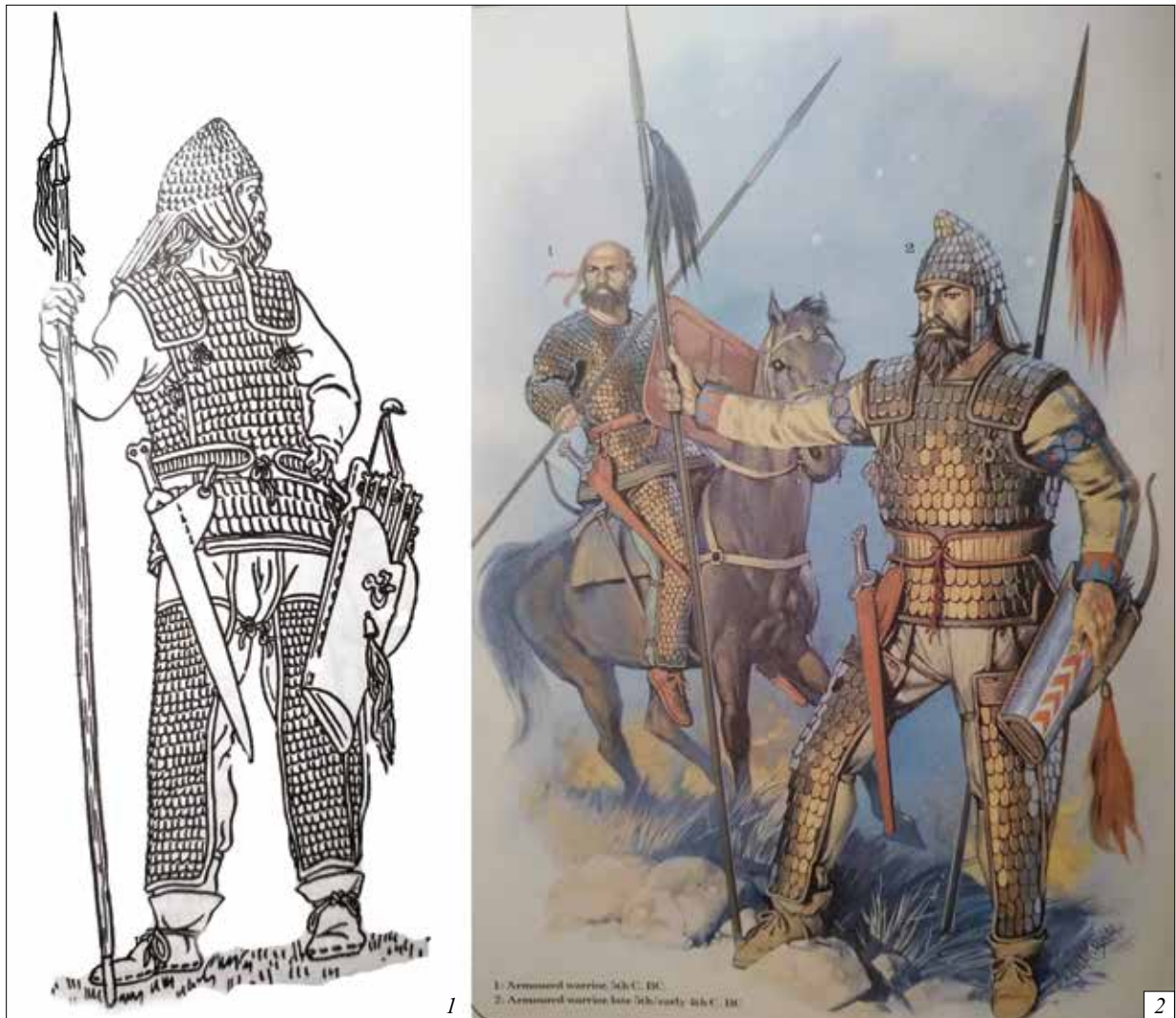

Рис. 3. Реконструкції М. В. Горелика зовнішнього вигляду скіфських важкоозброєних воїнів зі списами-бунчуками: 1 — за: Черненко 1981; 2 — за: Cernenko, Gorelik 1983

Fig. 3. Reconstructions of M. V. Gorelik of Scythian heavily armed warriors with spear-tugs appearance: 1 — after: Черненко 1981; 2 — after: Cernenko, Gorelik 1983

Эрлих 1999, с. 126, рис. 34: 5) та Середній Європі (Kemenczei 2005, Taf. 20: 19—21).

Раніше вважалося, що отвори на пері наконечників списів властиві лише зброї передскіфського періоду (Мелюкова 1964, с. 12). Нині вони відомі і на наконечниках, зокрема бронзових, у старожитностях доби фінальної бронзи, наприклад білозерської культури (XII—X ст. до н. е.).

Як гадав О. І. Тереножкін (і його думку підтримало чимало дослідників), ці отвори призначалися для закріплення певних значків (або китиць?) з органіки (?), «якими обзаводилися загопи кінних вершників». Дослідник уважав, що «цей звичай не залежав на заході від впливів зі сходу і був продиктований якоюсь модою або загальною дав-

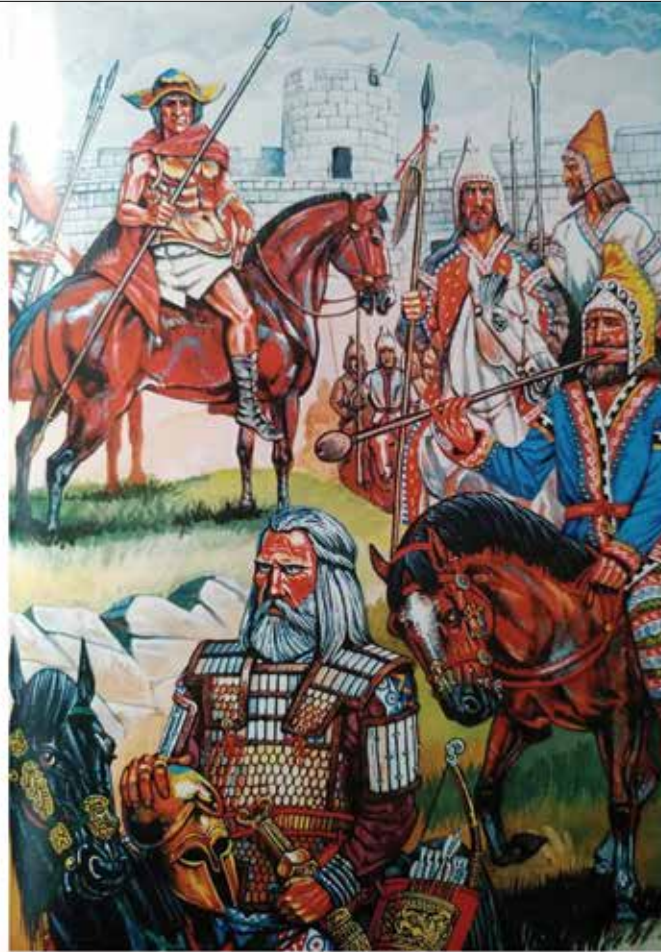
ньою європейською традицією» (Тереножкін 1976, с. 144).

Проте, як бачимо, вказана особливість — використання списів не тільки як озброєння, а й символу влади та військової організації, тобто перетворення їх у бунчуки й штандарти — в давніх кочовиків Центральної Азії, існувало вже у розвиненому бронзовому віці.

Враховуючи хвильові міграції східних кочовиків на захід і тих самих племен сеймінсько-турбінської культурної спільності (підтвердженням тому є, наприклад, наконечники списів, що входять до знаного Бородинського скарбу), виключати вплив на появу у європейських племен такої традиції, звичайно, не можна.

Імовірно, списи, роль підвісок у яких грали хвости чи волосся коня, вовка або якоїсь іншої тотемної тварини, спочатку слугували символа-

Рис. 4. Реконструкції зовнішнього вигляду скіфських воїнів зі списами-бунчуками (за: Грицюк 2009)
Fig. 4. Reconstructions of Scythian warriors with spear-tugs appearance (after: Грицюк 2009)

Рис. 5. Реконструкції М. В. Горелика зовнішнього виду аварського (1) та половецького воїнів (2) зі списами-бунчуками (за: Rolle, Gorelik 1991)

Fig. 5. Reconstructions of M. V. Gorelik of the Avars and Polovtsy warriors with spear-tugs appearance (after: Rolle Gorelik 1991)

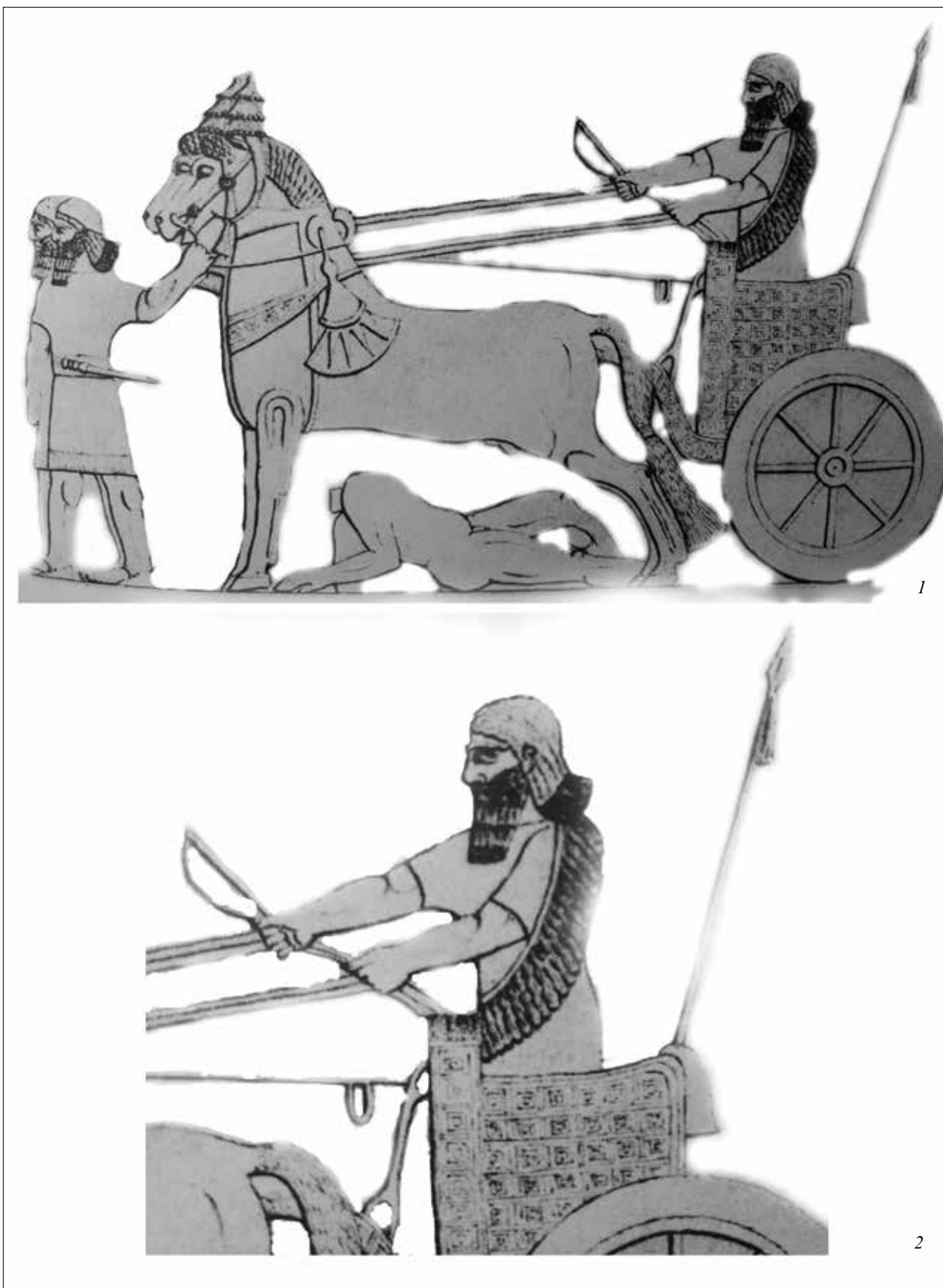
ми племінної та військової єдності, допомагали воїнам орієнтуватися під час боїв, отримувати команди від воєначальників. Згодом списи-бунчуки почали грати роль престижного соціального та етнічного маркера (Худяков, Белинская 2010, с. 52-53). Вони стали атрибутом воєначальників різного рівня та вождів, інсигнією, ознакою соціального стану та військової влади.

Підкреслимо, що списи-бунчуки, які є прообразами штандартів і прапорів, набули значного поширення в багатьох народів, зокрема кочових народів Азії, наприклад османів, середньовічних тюрків і монголів (див. Советова, Мухарева 2005; Самашев 1992; 2013), а також у Європі вже з початку раннього середньовіччя, скажімо, у німецьких племен — франків, а також аварів, болгар, угорців, половців та ін. (Алексинский и др. 2005, с. 149, 191, 201; Rolle, Gorelik 1991) (рис. 5).

Після цього невеликого екскурсу повернімося до передньоазійського ареалу, оскільки поява зазначеної особливості на втулках скіфських списів певною мірою синхронізується з передньоазійськими скіфськими походами.

Проте зауважимо, що списи з наконечниками, які мають гофровану верхню частину втулки, яку використовували, на мою думку, для надійнішого закріплення на втулці наконечника різних підвісок у військовій справі передньоазійських держав, із якими зіткнулися скіфи, археологічно поки що не зафіксовані.

На численних пам'ятках образотворчого мистецтва часу вторгнення в Передню Азію північних кочовиків, насамперед ассирійських рельєфів, представлено значну кількість зображень списів, що входили до складу зброї ближнього бою ассирійських воїнів. Однак для нашої теми безперечний інтерес становить лише один із палацових рельєфів у Німруді часу царя Тиглатпаласара III (745—727 рр. до н. е.). На ньому зображений знатний ассирієць, вельможа, що стоїть у колісниці, запряженій парою коней, яку ведуть за повід двоє ассирійських воїнів. У задній частині колісниці вертикально розташований спис, на втулці якого, без сумніву, зображено якусь підвіску (Barnett, Falkner 1962, pl. XLIII), можливо, з волосся кінського хвоста (рис. 6). Іншими словами — перед нами ассирійський бунчук.

Рис. 6. Рельєф із палацу в Німруді. Шляхетний ассирійський воїн зі списом-бунчуком на колесниці. Час Тиглатпаласара III (за: Barnett, Falkner 1962)

Fig. 6. Relief from a palace in Nimrud. Noble Assyrian warrior with spear-tug on the chariot. Tiglath-Pileser III time (after: Barnett, Falkner 1962)

Така рідкісна для передньоазійського образотворчого мистецтва деталь на списі, відображена на цьому німрудському рельєфі, на мою думку, свідчить про значущість цієї ознаки. Можна припустити, що списи-бунчуки могли бути штандартами найвищої асирійської військової еліти.

Однак зауважу, що вказаний рельєф із царського палацу в Німруді все-таки належить до другої половини VIII до н. до н. е. Між ним і скифськими архаїчними наконечниками списів із гофрованою втулкою другої половини — кінця VII — початку VI ст. до н. е. існує значна хронологічна лакуна.

Можна припустити, що така військова традиція (використання списів-бунчуків) існувала і в асирійській армії часу скифських походів на Схід. Можливо, вона навіть була відображена в образотворчому мистецтві власне VII ст. до н. е. Однак через надзвичайно малу кількість таких пам'яток вона не збереглася або ще не відкрита науковцями. Однак це не більше ніж версія.

Алексинский, Д. П., Жуков, К. А., Бутягин, А. М., Коровкин, Д. С. 2005. *Всадники войны. Книга первая Кавалерия Европы*. Санкт-Петербург: Полигон.

Бандрівський, М. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза*. Львів, 2014.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени. Северскодонецкий вариант*. Киев: ИА НАН Украины.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1986. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму. *Советская археология*, 4, с. 158-170.

Васильев, В. Н. 2001. *Вооружение и военное дело кочевников Южного Урала в VI—II вв. до н. э.* Уфа: Гилем.

Ворошилов, А. Н. 2004. Копья населения среднедонской культуры скифского времени. В: Синюк, А. Т. (отв. ред.) *Археологические памятники бассейна Дона*. Воронеж: Воронежский госпедуниверситет, с. 202-213.

Ворошилов, А. Н. 2007. *Вооружение населения лесостепного Подонья в скифское время (акинаки, копья, дротики)*. Автореферат диссертации к. и. н. Воронеж, СССР.

Гречко, Д. С. 2012. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории. *Stratum plus*, 3, с. 75-106.

Грицюк, В. 2009. *Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво)*. Київ; Чернівці: «Місто».

Дараган, М. Н. 2010. О датировке амфоры из погребения 2 Репяховатой Могины. *Античный мир и археология*, 14. Саратов, с. 175-202.

Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: ТОВ «КНТ».

Дараган, М. Н. 2016. О колчанном наборе раннескифского времени из погребения 1, кургана 4 у с. Гладковщина. В: Балаханцев, А. С., Кулланда, С. В. (отв. ред.) *Кавказ и Степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа*. Материалы Международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой. Москва: Институт востоковедения РАН, с. 62-75.

Усі поховання Лісостепу, де було виявлено списи-бунчуки з гофрованими втулками, належать кінним воїнам. Незважаючи на пограбування, цілком очевидно, що це переважно поховання знатних скіфів, зокрема найвищої еліти (курган 2 у смт Караван). Очевидно, наявність у могилах зазначених списів-бунчуків свідчить про те, що їхні власники були главами певних військових контингентів, які брали участь у передньоазійських походах північних кочовиків.

Отже, не можна виключати асирійського впливу на появу таких списів-штандартів у колі скифського воїнства. І тут доречно згадати про наявність у кургані 1 біля смт Караван (він розташований поряд із курганом 2, де були передньоазійські речі, а також спис-скіпетр) серед передньоазійських предметів бронзового жезла-булави (Скорый, Окатенко 2021). Цей предмет, що не вирізнявся великою матеріальною цінністю, безперечно, був якоюсь інсигнією, символом влади і насамперед мав церемоніальне значення у військово-політичному середовищі Ассирії.

Иванов, С. С. 2007. Копья саков Центральной Азии. В: Худяков, Ю. С. (отв. ред.) *Вооружение и военное дело кочевников Сибири и Центральной Азии*. Новосибирск, с. 58-65.

Иванов, С. С. 2018. Комплекс вооружения раннесакского времени Притяньшанья. *Метаморфозы истории*. Научный альманах. Вып. 11. Псков: Псковский государственный университет, с. 40-54.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.) *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-63.

Ковпаненко, Г. Т. 1962. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне Ворсклы. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 12, с. 66-72.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи*. Київ.

Кулатова, И. Н. 1990. Некоторые находки киммерийского времени с территории Полтавщины. В: Скорый, С. А. *Киммерийцы в украинской Лесостепи*. Киев; Полтава, с. I-VII.

Лесков, А. М., Эрлих, В. Р. 1990. *Могильник Фарс/Клады*. Москва: Государственный музей Востока.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников. Вып. Д1-4. Москва: Наука.

Моисеев, В. И., Буданов, И. А., 2019. Наконечники копий из погребений савроматов — сарматского времени с территории Волгоградской области (материалы к Каталогу). *Вестник Волгоградского государственного университета*. Серия 4: история, регионоведение, международные отношения, т. 24, изд. 5, с. 34-50.

Молодин, В. И., Нескоров, А. В. 2010. Коллекция сейминско-турбинских бронз из Прииртышья (трагедия уникального

памятника — последствия бугровщичества XX века). *Археология, этнография и антропология Евразии*, 3, с. 58-71.

Петровська, Є. О. 1968. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офіпна на Київщині. *Археологія*, XXI, с. 164-174.

Самашев, З. 1992. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алматы: Гылым.

Самашев, З. 2013. Көне түркі графикасы. Астана: Тюркская академия

Скорый, С. А., Окатенко, В. Н., Зимовец, Р. В. 2020. Скифское архаическое погребение в урочище Марченки близ Бельского городища. *Археологическое наследие*, 1, с. 113-134.

Скорый, С., Окатенко, В. 2021. Бронзовый жезл-булава из Первого Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь). *Turgetia*, s.n. XV (XXX), nr. 1, с. 143-153.

Скорый, С. А., Орлик, А. П., 2017. Захоронение воина предскифского времени на севере Кировоградщины. *Старожитності раннього залізного віку. Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 354-364.

Скорый, С. А., Сидоренко, А. В. 2015. Скифский меч из кургана в Посулье: новые элементы в оформлении оружия. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. Київ, с. 29-35.

Смирнов, К. Ф. 1961. *Вооружение савроматов* (Материалы и исследования по археологии СССР, № 101). Москва: Наука.

Советова О. С., Мухарева, А. Н. 2005. Об использовании знамен в военном деле средневековых кочевников (по изобразительным источникам). *Археология Южной Сибири*. Вып. 23, с. 92-105.

Соколов, П. М. 2010. *Савроматская археологическая культура Нижнего Поволжья: проблема хронологии и периодизации*. Диссертация к. и. н. Махачкала.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Хазанов, А.М. 1971. *Очерки военного дела сарматов*. Москва: Наука.

Худяков, Ю. С., Белинская, К. Ю. 2010. Копьё как оружие, символ власти и военной организации у древних номадов евразийских степей. В: Матвеева, Н.П. *Андроновский мир*. Тюмень: Из-во Тюменского государственного ун-та, с. 49-54.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1984а. Длинные копья скифов. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (отв. ред.) *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 231-235.

Черненко, Е. В. 1984b. *Скифо-персидская война*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1988. *Военное дело скифов (вооружение, тактика, стратегия)*. Диссертация ... докт. ист. наук в форме научн. докл. Киев.

Черненко, С. В. 1991. Лицарі Великої Скіфії. В: Толочко, П. П., Мурзін, В. Ю. (відп. ред.). *Золото Степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг: ІА АН України, Археологічний музей с. 121-135.

Чомбаев, А. 2013. *Вооружение древних кочевников Казахских степей (VIII—VI вв. до н. э.)*. Астана.

Янгулов, С. Ю. 2008. *Вооружение и военное дело скифов Нижнего Дона (по материалам Елизаветовского могильника)*. Автореферат диссертации к. ист. н. Москва.

Barnett, R. D., Falkner, M. 1962. *The Sculptures of Assurnasirpal II, Tiglath-pileser III and Esarhaddon from the Central and South-West Palaces at Nimrud*. London.

Cernenko, E. V., Gorelik, M. V. 1983. *The Scythians 700—300 BC*. London: Osprey Publishing.

Kemenczei, T. *Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken*. Prähistorische Bronzefunde, Abb. XX, Bd. 10.

Rolle, R., Gorelik, M., 1991. Panzerraiter in den nordpontisch-kaspischen Steppen. В: Толочко, П. П., Мурзін, В. Ю (відп. ред.) *Золото Степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг: ІА АН України, Археологічний музей, с. 425-439.

Надійшла 23.09.2022

Serhii A. Skoryi

Dr. hab., Professor, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Early Iron Age Archaeology Department, ORCID: 0000-0002-7842-890X, idanfirs@ukr.net

EARLY SCYTHIAN SPEARHEADS WITH A SOCKET

Spears were the second most widespread (after the bow and arrows) weapon of the Scythian warriors. Now more than 1,000 iron spearheads and shafts are known. Some spears were 3 m or more long, i.e. were combat weapons. Spears in Scythia, in contrast to the eastern nomads, the Sauro-Sarmatians and the Saka, were a popular weapon, among both ordinary warriors and the elite.

Scythian spears, first of all, their tips, have been studied well. However, some of them have features that need to be explained. That is the presence of horizontal ridges around the ends of the sockets of the spearheads, which were not primarily intended for decoration. Few such tips have been found so far in the Ukrainian Forest-Steppe. They belong to the Scythian archaic period, and more precisely to the period from the second half of the 7th to the beginning of the 6th centuries BC.

In author's opinion, the ridges on spear sockets had a utilitarian purpose: they served to securely fasten tassels, possibly in the shape of horse tails, or special badges that were prototypes of future flags. A similar tradition arose among the nomads of Central Asia as early as the middle-second half of the 2nd millennium BC and then it had spread throughout the Eurasian region and during later periods. The spears with bunchuks in the shape of horse or wolf tails have undoubtedly experienced evolution: at first they were symbols of tribal and military unity, over time they began to play the role of a prestigious social marker – an attribute of military leaders of different levels.

As a rule, notable Scythian warriors were buried in the graves where such spearheads were found. Apparently, spears with tassels indicate that their owners were the heads of certain military contingents.

Given the synchronism of the mentioned burials with the period of the Scythian campaigns to the East, the appearance of similar spears with tassels among the Scythians due to the Assyrian influence cannot be ruled out. In any case, spears with tassels are attested on the reliefs of Assyria, although of an earlier time.

Key words: Scythian period, spearheads, markers of social and military status, Ukrainian Forest-Steppe, time of Scythian campaigns to the East.

References

- Aleksinskii, D. P., Zhukov, K. A., Butiagin, A. M., Korovkin, D. S. 2005. *Vsadniki voiny. Kniga pervaiia Kavaleriia Evropy*. Sankt-Peterburg: Poligon.
- Bandrivskiy, M. 2014. *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhi bronzy - na pochatku doby rannoho zaliza*. Lviv, 2014.
- Bandurovskii, A. V., Buinov, Yu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni. Severskodonetskii variant*. Kyiv: Institut arkhologii NAN Ukrainy.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1986. Pogrebenie skifskogo voina iz Aktashskogo mogilnika v Vostochnom Krymu. *Sovetskaia arkhologiya*, 4, p. 158-170.
- Vasilev, V. N. 2001. *Vooruzhenie i voennoe delo kochevnikov Yuzhnogo Urala v VI-II vv. do n. e.* Ufa: Gilem.
- Voroshilov, A. N. 2004. Kopia naseleniia srednedonskoi kultury skifskogo vremeni. In: Siniuk, A. T (exec. ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki basseina Dona*. Voronezh: Voronezhskii gospeduniversitet, p. 202-213.
- Voroshilov, A. N. 2007. *Vooruzhenie naseleniia lesostepnogo Podonia v skifskoe vremia (akinaki, kopia, drotiki)*. Avtoref. dis. kand. ist. nauk. Voronezh.
- Grechko, D. S. 2012. O vozmozhnykh "prosvetakh" v "temnoe" vremia (VI v. do n. e.) skifskoi istorii. *Stratum plus*, 3, p. 75-106.
- Hrytsiuk, V. 2009. *Viisko skifiv (ozbroennia, organizatsiia, viiny ta voienne mystetstvo)*. Kyiv; Chernivtsi: Misto.
- Daragan, M. N. 2010. O datirovke amfory iz pogrebeniia no. 2 Repiakhovatoi Mogily. *Antichnyi mir i arkhologiya*, 14. Saratov, p. 175-202.
- Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zheleznoho veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kyiv. TOV KNT.
- Daragan, M. N. 2016. O kolchannom nabore ranneskifskogo vremeni iz pogrebeniia 1, kurgana 4 u s. Gladkovshchina. In: Balakhvantsev, A. S., Kullanda, S. V. (exec. ed.). *Kavkaz i Step na rubezhe epokhi pozdnei bronzy i rannego zheleza*. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchionnoi pamiatii Marii Nikolaevny Pogrebovoi. Moskva: Institut vostokovedeniia RAN, p. 62-75.
- Ivanov, S. S. 2007. Kopia sakov Tsentralnoi Azii. In: Khudiakov, Yu. S. (exec. ed.). *Vooruzhenie i voennoe delo kochevnikov Sibiri i Tsentralnoi Azii*. Novosibirsk, p. 58-65.
- Ivanov, S. S. 2018. Kompleks vooruzheniia ranneskifskogo vremeni Pritianshania. *Metamorfozy istorii. Nauchnyi almanakh*, 11, p. 40-54.
- Illinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kyiv: Naukova dumka.
- Illinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (exec. red.). *Skifiia i Kavkaz*. Kyiv: Naukova dumka, p. 31-63.
- Kovpanenko, G. T. 1962. Pogrebenie VIII—VII vv. do n. e. v baseine Vorskly. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkhologii AN Ukrainy*, 12, p. 66-72.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Krushelnitska, L. I. 1985. *Vzaemoviazky naseleeniia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Evropy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kulatova, I. N. 1990. Nekotorye nakhodki kimmeriiskogo vremeni s territorii Poltavshchiny. In: Skoryi S. A. *Kimmeriitsy v Ukrainskoi Lesostepi*. Kyiv; Poltava, p. I-VII.
- Leskov, A. M., Erlikh, V. R. 1990. *Mogilnik Fars-Klady*. Moskva: Gosudarstvennyi muzei Vostoka.
- Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkhologicheskikh istochnikov, D1-4, Moskva: Nauka.
- Moiseev, V. I., Budanov, I. A., 2019. Nakonechniki kopii iz pogrebenii savromato-sarmatskogo vremeni s territorii Volgogradskoi oblasti (materialy k Katalogu). *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*. Serii 4: istoriia, regionovedenie, mezhdunarodnye otnosheniia, t. 24, izd. 5, p. 34-50.
- Molodin, V. I., Neskorov, A. V. 2010. Kolleksiia seiminsko-turbinskikh bronz iz Priirtyshia (tragediia unikalnogo pamiatnika-posledstviia bugrovshchichestva XX veka). *Arkheologiya, etnografiia i antropologiia Evrazii*, 3, p. 58-71.
- Petrovska, Ye. O. 1968. Kurgan VI st. do n. e. bilia s. Mala Ofirna na Kyivshchyni. *Arheologia*, XXI, p. 164-174.
- Samashev, Z. 1992. *Naskalnyiye izobrazheniia Verkhnego Priirtyshia*. Almaty: Gylym.
- Samashev, Z. 2013. *Kone tyrki grafikasy*. Astana: Tiurkskaia akademiia.
- Skoryi, S. A., Okatenko, V. N., Zimovets, R. V. 2020. Skifskoe arkhaischeskoe pogrebenie v urochishche Marchenki bliz Belskogo gorodishcha. *Arkheologicheskoe nasledie*, 1, p. 113-134.
- Skoryi, S., Okatenko, V. 2021. Bronzovyi zhezl-bulava iz Pervogo Karavanskogo kurgana ranneskifskoi pory (Ukrainskaia Levoberezhnaia Lesostep). *Tyragetia*, s. n. XV (XXX), nr. 1, p. 143-153.
- Skoryi, S. A., Orlik, A. P., 2017. Zakhoronenie voina predskifskogo vremeni na severe Kirovogradshchiny. *Starozhitnosti rannogo zaliznogo viku. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukraini*, 2 (23), p. 354-364.
- Skoryi, S. A., Sidorenko, A. V. 2015. Skifskii mech iz kurgana v Posule: novye elementy v oformlenii oruzhiia. *Starozhitnosti Livoberezhnogo Podniprovia*. Kyiv, p. 29-35.
- Smirnov, K. F. 1961. *Vooruzhenie savromatov*. Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR, 101. Moskva: Nauka.
- Sovetova O. S., Mukhareva A. N. 2005. Ob ispolzovanii znamen v voennom dele srednevekovykh kochevnikov (po izobrazitelnykh istochnikam). *Arkheologiya Yuzhnoi Sibiri*, 23, p. 92-105.
- Sokolov, P. M. 2010. *Savromatskaia arkhologicheskaiia kultura Nizhnego Povolzhia: problema khronologii i periodizatsii*. Dis. ... kand. ist. nauk. Makhachkala.
- Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Khazanov, A. M. 1971. *Ocherki voennogo dela sarmatov*. Moskva: Nauka.

- Khudiakov, Yu. S., Belinskaia, K. Yu. 2010. Kopie kak oruzhie, simvol vlasti i voennoi organizatsii u drevnikh nomadov evraziiskikh stepei. In: Matveeva, N. P. (exec. red.). *Andronovskii mir*. Tiumen: Izdatelstvo Tiumenskogo gosudarstvennogo universiteta, p. 49-54.
- Chernenko, Ye. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kyiv: Naukova dumka.
- Chernenko, Ye. V. 1984. Dlinnye kopia skifov. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G., Petrenko, V. G. (exec. red.). *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 231-235.
- Chernenko, Ye. V. 1984a. *Skifo-persidskaia voina*. Kyiv: Naukova dumka.
- Chernenko, Ye. V. 1988. *Voennoe delo skifov (vooruzhenie, taktika, strategii)*. Diss. na soisk. uch. step. dokt. ist. nauk v forme nauchn. dokl. Kyiv.
- Chernenko, Ye. V. 1991. Lytsari Velykoi Skifiii. In: Tolochko, P. P., Murzin, V. Yu. (exec. eds.). *Zoloto Stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv; Shlezvig: Instytut arkheolohii AN Ukrainy, Arkheolohichni muzei p. 121-135.
- Chombaev, A. 2013. *Vooruzhenie drevnikh kochevnikov Kazakhskikh stepei (VIII-VI vv. do n. e.)*. Astana.
- Yangulov, S. Yu. 2008. *Vooruzhenie i voennoe delo skifov Nizhnego Dona (po materialam Elizavetovskogo mogilnika)*. Avtoref. dis. kand. ist. nauk. Moskva.
- Barnett, R. D., Falkner, M. 1962. *The Sculptures of Assurnasirpal II, Tiglath-pileser III and Esarhaddon from the Central and South-West Palaces at Nimrud*. London.
- Chernenko, E. V., Gorelik, M. V. 1983. *The Scythians 700-300 BC*. London: Osprey Publishing.
- Kemenczei, T. *Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken* (Prähistorische Bronzefunde, XX, 10).
- Rolle, R., Gorelik, M., 1991. Panzerraiter in den nordpontisch-kaspischen Steppen. In: Tolochko, P. P., Murzin, V. Yu (exec. eds.). *Zoloto Stepu. Arkheologiia Ukrainy*. Kyiv; Shlezvig: Instytut arkheolohii AN Ukrainy, Arkheolohichni muzei, p. 425-439.